

RECHTSSOCIOLOGIE

AAK202410151

Paulien de Winter

Procedurale rechtvaardigheid, juridisch bewustzijn en maatwerk

Onderzoekers zijn wederom op allerlei manieren de praktijk ingedoken om daar te kijken naar hoe het recht werkt of hoe er naar het recht wordt gekeken. Centrale thema's in dit *KwartaalSignaal* zijn procedurele rechtvaardigheid en *legal consciousness* (juridisch bewustzijn). Ook maatwerk en vertrouwen van de burger in de overheid komt in veel van de publicaties terug. In dit *KwartaalSignaal* drie proefschriften, drie oraties en een onderzoeksrapport. De proefschriften gaan over belangen van benadeelden bij massaschade zaken (Van Doorn), de dagelijkse praktijk van maatwerk in de jeugdzorg (Visser) en juridisch bewustzijn van onrechtmatig verblijvende vreemdelingen (Kox). Deze voor rechtssociologen interessante terreinen worden blootgelegd aan de hand van etnografische studies en interviews. De oraties gaan over het herwinnen van vertrouwen van de burger in de overheid en de rol van het staatsrecht daarin (Goossens), betekenisvol compenseren, waarbij niet alleen het perspectief van het recht centraal staat, maar ook het perspectief van de gedupeerde en het juridisch-theoretisch perspectief (Rijnhout) en beroeps-ethiek voor juristen (Van Domselaar). Het onderzoeksrapport gaat over de leefwerelden van arm en rijk.

Karlijn van Doorn promoveerde in Tilburg op haar onderzoek *De mensen achter de grote getallen*. Zij deed empirisch-juridisch onderzoek naar de belangen van benadeelden die gedupeerd zijn door een massaal schadevoorzak en die deelnemen aan een collectief afwikkelingstraject. Daarnaast gaat zij in op hoe het Nederlandse juridische kader meer ingericht kan worden op de belangen van de benadeelden. Van Doorn heeft het omvangrijke boek op een heldere wijze ingedeeld. Na een inleiding, waarin zij het theoretische kader van deze studie aanstipt, volgt een hoofdstuk waarin zij de literatuurstudie naar het belang van benadeelden beschrijft. Het proefschrift plaatst zij binnen het theoretische kader van *theories of justice* (distributieve rechtvaardigheid, procedurele rechtvaardigheid en *restorative justice*). De systematische literatuurstudie is gericht op empirische onderzoeken naar de belangen van slachtoffers. Daarna volgen drie hoofdstukken waarin zij steeds een empirische studie beschrijft: een studie naar de belangen van gedupeerden van de Dirk Scheringa Bank die in 2009 failliet is gegaan, een studie naar belangen van slachtoffers van seksueel misbruik in de Rooms-Katholieke kerk en een studie naar belangen van benadeelden die schade hebben geleden door het gebruik van het DES-hormoon. De opbouw van deze drie hoofdstukken is steeds vergelijkbaar: na de introductie van de zaak bespreekt zij de onderzoeksmethode, de uitkomsten van de interviews met gedupeerden en de

conclusie. Tot slot volgen een hoofdstuk met de analyse van de empiristische bevindingen en een hoofdstuk met de implicaties van deze bevindingen voor uitgangspunten, regels en gangbare praktijken op het terrein van massaschade. Van Doorn licht elke keer de methode van wat zij doet toe (zowel van de empirische onderzoeken, als van de systematische literatuurstudie en de analyses). Een van de conclusies is dat het ideale afwikkelingstraject niet bestaat: 'Steeds zal er opnieuw een balans gevonden moeten worden tussen het collectief en het individu om te komen tot maatwerk op macroniveau.'

Lianne Visser verdedigde haar proefschrift *Customized interactions* aan de Universiteit Leiden. Zij deed een etnografisch onderzoek naar de dagelijkse praktijk van maatwerk in de jeugdzorg en wat dit betekent voor uitvoerende ambtenaren, hun managers en beleidsmakers. Dit proefschrift sluit aan bij eerdere proefschriften en boeken die over dit thema zijn geschreven, zie bijvoorbeeld het proefschrift van Raaphorst naar *front-line* beslissingen door uitvoerende medewerkers (2017), het proefschrift van De Boer naar transparantie in de *front-line* (*KwartaalSignaal* 155), het proefschrift van Keulemans naar het gedrag van *street-level bureaucrats* naar cliënten (*KwartaalSignaal* 157) of het boek *Discretion and the quest for controlled freedom* van Evans en Hupe (*KwartaalSignaal* 153). Maatwerk definieert Visser als 'het leveren van niet-standaard diensten om zo aan te sluiten bij de behoeften van burgers'. In het eerste deel van het proefschrift staat zij uitgebreid stil bij de onderzoeksmethoden. De empirische data van het onderzoek bestaat uit observaties bij jeugdteams binnen een Centrum voor Jeugd en Gezin, interviews met 42 betrokken ambtenaren, managers en beleidsmakers en een analyse van documenten. Het proefschrift is niet alleen een plek om de resultaten te bespreken, maar Visser laat ook zien dat ze reflecteert op de onderzoeksmethode zelf en op haar positie als onderzoeker tijdens de etnografische studie. In het tweede gedeelte van het proefschrift gaat zij in op de praktijk van maatwerk. Ze laat onder andere zien dat uitvoerend ambtenaren

'niet alleen discretionaire ruimte nodig [hebben], maar ook sociale structuren die de besluitvorming ondersteunen, specifieke professionele kennis die hen helpt bij het begrijpen van de casus, templates die maatwerk vergemakkelijken en verduidelijken, en ook grenzen die de schijnbaar eindeloze mogelijkheden van maatwerk beperken'.

Het proefschrift laat daarmee zien dat interacties tussen uitvoerend ambtenaren, hun managers en beleidsmakers belangrijk zijn om tot een beeld van maatwerk in de dagelijkse praktijk te komen.

Mieke Kox promoveerde in Rotterdam op haar boek *Unravelling unauthorized migrants' legal consciousness processes*. Zij deed etnografisch onderzoek, waarin zij zich 'onderdompelde in de leefwereld van deze migranten om zo de rol van het recht in hun sociale realiteit beter te begrijpen' en heeft aan de hand hiervan een boek geschreven waarin het perspectief van de migranten centraal staat. De onderzoeksvraag is hoe het recht ertoe doet voor migranten zonder verblijfsrecht en wat de gevolgen

hiervan zijn voor de constitutieve en instrumentele werking van het recht in het vreemdelingendomein. Na het beschrijven van de juridische context waarin migranten zonder verblijfsrecht zich bevinden, beschrijft ze haar empirische onderzoek. Zij heeft 45 migranten langere tijd gevolgd (zowel participerende observaties als meerdere interviews) en daarnaast 60 migranten eenmalig geïnterviewd. Ook deed ze observaties bij organisaties betrokken bij de Nederlandse vreemdelingenketen (bijvoorbeeld bij de vreemdelingenpolitie). Op basis van deze data beschrijft Kox dat migranten het systeem van de Nederlandse overheid zien als ernstig complicerend. Het systeem is ernstig complicerend door 1) de vele betrokken actoren en organisaties, 2) het toenemende gebruik van niet-vreemdelingenrechtelijk recht (denk aan arbeidsrecht of woonrecht) 'om onrechtmatig verblijf te controleren, ontmoedigen en beëindigen' en 3) de geografische reikwijdte van het systeem doordat deze niet beperkt is tot het Nederlandse grondgebied. 'Ten gevolge van dit systeem zien migranten zonder verblijfsrecht zichzelf veelvuldig geconfronteerd met een breed scala aan wettelijk verankerde restricties, uitsluitingspraktijken en andersoortige controlemechanismen die direct gerelateerd zijn aan hun juridische verblijfsstatus.' Kox concludeert dat het recht 'op talloze manieren en op talloze momenten' in het dagelijkse leven van migranten aanwezig is en koppelt dit aan het begrip van empirische legitimiteit. Empirische legitimiteit betreft de gedachten van een groep mensen over de rechtvaardigheid van zowel het recht als de wijze waarop het recht door de autoriteiten van een land ten uitvoer wordt gelegd; het gaat dus om subjectieve percepties. Wat betreft *legal consciousness* beschrijft Kox twee processen. Het eerste proces is het streven van (een deel van de) migranten om weg te blijven van het recht vanwege de verwachting dat deze interactie kan leiden tot gedwongen vertrek uit Nederland. Een ander deel van de migranten beweegt zich juist naar het recht toe, zij zijn actief op zoek naar legalisering van hun verblijf in Nederland omdat zij eerdere beslissingen als 'uiterst onrechtvaardig' ervaren en op zoek zijn naar gerechtigheid. Een van de conclusies van Kox is dat het recht invloed heeft op het vertrouwen van migranten: 'De veelvuldig ervaren illegitimiteit van het recht en de uitputting door het recht doen namelijk afbreuk aan het geloof van een deel van deze migranten in het recht.'

De lijst met nieuw verschenen proefschriften kan worden aangevuld met recente oraties die ook voor rechtssociologen interessant zijn. Jurgen Goossens, benoemd tot hoogleraar Staatsrecht aan de Universiteit Utrecht, staat in zijn oratie stil bij de vertrouwenscrisis tussen burger en overheid, de functies van het staatsrecht en hoe het vertrouwen in overheidsoptreden kan worden herwonnen. Zijn leerstoel focust op constitutionele weerbaarheid in het licht van digitale transformaties en rechtsbescherming tegen overheidsoptreden. In zijn oratie beschrijft hij allereerst de evolutie van de overheid aan de hand van drie kenmerken. Het eerste kenmerk is de opkomst van een *administrative state* door een terugtred van de wetgever waardoor regelgevende bevoegdheden

en beslissingsruimte zijn overgedragen aan het openbaar bestuur. Het tweede kenmerk zijn de paradigmaverschuivingen: van de focus op een bureaucratie als een efficiënte organisatievorm zoals beschreven door Weber, naar een 'New Public Management'-paradigma en vervolgens naar een 'Public Value'-paradigma gebaseerd op het gedachtegoed van Moore en een 'Public Governance'-paradigma waarbij door samenwerking en co-creatie aan bestuurlijke oplossingen wordt gewerkt. Het laatste kenmerk is de digitalisering en geautomatiseerde besluitvorming waarbij Goossens de 'hyperconnectiviteit' van mensen, processen en data beschrijft. Hij beschrijft een 'Digital Public Governance' als vijfde paradigma. Goossens sluit zijn oratie af met de boodschap: 'Hoewel het staatsrecht overduidelijk constitueert, attribueert en reguleert, mogen we ook zijn legitimerende functie niet uit het oog verliezen.' Hij stelt daarbij dat het staatsrecht de taak heeft 'om in een echte democratie de voorwaarden te scheppen zodat burgers actief en met gelijke kansen kunnen deelnemen aan het democratische besluitvormingsproces' en 'daarnaast heeft het staatsrecht zélf als taak om het vertrouwen van burgers in overheidsoptreden mogelijk te maken, waarbij dat vertrouwen niet langer kan worden gezien als een eenzijdig geven maar als een wederkerige vertrouwensrelatie'.

Rianka Rijnhout, benoemd tot hoogleraar Instituties, Conflictoplossing en Privaatrecht aan de Universiteit Utrecht, duikt in haar oratie dieper in op betekenisvol compenseren. Hierbij stipt ze rechtssociologische thema's aan als rechtvaardigheid (distributieve rechtvaardigheid, *restorative justice* en *transformative justice*) en ze gaat, net als het hiervoor besproken proefschrift van Van Doorn, in op massaschadevergoedingen en het perspectief van gedupeerden. In haar oratie schrijft Rijnhout over oplossingsrichtingen ter voorkoming of beperking van compensatieconflicten. Deze compensatieconflicten ontstaan door 'beperkingen van het aansprakelijkheidsrecht in het licht van de behoeften en verwachtingen van gedupeerden' en 'door de complexe juridische vragen die moeten worden beantwoord voordat compensatie plaatsvindt en waarover dan (soms lang) discussie bestaat tussen partijen'. Op basis van drie perspectieven analyseert zij de borstimplantenzaak gevoerd door de Clara Wichmann Stichting. Het eerste perspectief is het geldende recht, het tweede perspectief is het perspectief van de gedupeerde en het derde perspectief is het juridisch-theoretisch perspectief over het 'waarom' van compensatie (het grondbeginsel). Na het uitwerken van de drie perspectieven, bespreekt Rijnhout drie oplossingsrichtingen (standaardisering van schadevergoeding, de 'wat-nu'-benadering en compensatie buiten het aansprakelijkheids- en schadevergoedingsrecht om) waarbij zij steeds de drie perspectieven toelicht. Het samenbrengen van de drie perspectieven (geldende recht, perspectief van de gedupeerde en het grondbeginsel voor compensatie) noemt zij 'betekenisvol compenseren'.

Iris van Domselaar, benoemd tot hoogleraar Rechtsfilosofie en Beroepsethiek voor Juristen aan de Universiteit van Amsterdam, gaat in haar oratie in op de relatie tussen recht, ethiek en de rol van de jurist in de huidige

rechtsorde. De oratie heeft de toepasselijke ondertitel ‘Wat juristen burgers verschuldigd zijn.’ Van Domselaar bespreekt aan de hand van (de schreeuw van) Filoktetes een beroepsethiek voor juristen. De beroepsethiek bestaat volgens Van Domselaar uit het hebben van oog voor de basisbehoeften van burgers, ruimte geven aan de ontmoeting met burgers en streven naar burgerlijke integriteit. Het oog hebben voor de basisbehoeften van burgers koppelt Van Domselaar aan sociale grondrechten, het streven naar maatwerk en rechtvaardigheid in het individuele geval, de kwetsbaarheidstheorie en een ondergrens/drempelwaarde van een menselijke basisbehoefte (*Existenzminimum*). ‘Denk aan de gemeenteburgemeester die moet beslissen over het al dan niet sluiten van een woning van een gezin met kinderen omdat in het huis een wietplantage is aangetroffen.’ Het ruimte geven aan de ontmoeting met burgers is belangrijk voor het ethisch potentieel van de ontmoeting. ‘Deze ontmoeting draagt bij aan de kennis die juristen nodig hebben om juiste beslissingen te nemen.’ Van Domselaar gaat hierbij in op verbeeldingskracht, zorgethiek, empathische responsiviteit, relationele waarden, het eerlijk-proces-effect (procedurele rechtvaardigheid), responsiviteit en maatwerk. Ontmoetingen zijn de ‘onmisbare tegenkracht voor potentieel onrecht’. Bij het beschrijven van het streven naar burgerlijke integriteit gaat Van Domselaar in op het begrip burgervriendschap (Aristoteles). ‘Burgervriendschap (*politikē philia*) gaat over een relatie tussen burgers waarbinnen zij, mede met het oog op het belang van politieke gemeenschap, welwillend tegenover elkaar staan, het beste met elkaar voor hebben.’ In het laatste gedeelte bespreekt Van Domselaar condities (mogelijkheidsvoorwaarden) voor de filoktetische burgergerichte beroepsethiek. Het is voor de jurist belangrijk om professionele compassie, voldoende tijd, speelruimte of professionele autonomie te hebben en voor de maatschappij is het belangrijk om waardering te hebben voor juristen die burgergericht werken.

Tot slot in dit *KwartaalSignaal* een onderzoeksrapport. Het [nieuwsbericht](#) van de NOS dat de rijkste en armste Nederlanders elkaar steeds minder ontmoeten (april 2024) zal weinigen ontgaan zijn. Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) heeft onderzoek gedaan naar de leefwerelden van arm en rijk. In het voorwoord schetst Karen van Oudenhoven het beeld dat het belangrijk is dat mensen in aanraking komen met een ander welvaartsniveau.

‘Wanneer degenen met wie het goed gaat en degenen die het moeilijk hebben in gescheiden werelden leven, is dit nadelig voor de samenleving. Kansen zijn dan ongelijk verdeeld en onderling begrip, vertrouwen en solidariteit komen maar moeizaam tot stand.’ Een van de bevindingen is, zoals het nieuwsbericht al doet vermoeden, dat de leefwerelden van een deel van de Nederlanders sociaaleconomisch eenzijdig is. Mensen die arm zijn komen in de buurt, op het werk, in de familie en op het schoolplein vooral andere mensen tegen die arm zijn, en hetzelfde geldt voor rijkere Nederlanders. Een andere bevinding is dat de leefwerelden van armste en rijkste Nederlanders weg uit het midden bewegen. De leefwerelden van de armste werden armer en de leefwerelden van de rijkste werd rijker. ‘Het bevorderen van minder eenzijdige leefwerelden kan alleen slagen als dit onderdeel vormt van een gedeelde visie op de samenleving, waarin het belang van gedeelde leefwerelden zwaarder wordt meegewogen in beleidsafwegingen dan nu het geval is.’ Het SCP beschrijft tot slot handelingsperspectieven op het terrein van persoonlijke hulpbronnen, onderwijs, woonomgeving, lokale sociale infrastructuur en werkplekken.

Literatuur

- J. Goossens, *De terugkeer van het staatsrecht* (oratie Utrecht), 2023;
- M.H. Kox, *Unravelling unauthorized migrants’ legal consciousness processes* (diss. Rotterdam), Den Haag: Eleven 2024;
- R. Rijnhout, *Van compensatieconflicten naar betekenisvol compenseren*, Den Haag: Boom juridisch 2023;
- I. van Domselaar, *Recht, ethiek en de schreeuw van Filoktetes. Wat juristen burgers verschuldigd zijn*, Den Haag: Boom 2024;
- C.J.M. van Doorn, *De mensen achter de grote getallen. Een empirisch-juridisch onderzoek naar de belangen van benadeelden in situaties van massaschade* (diss. Tilburg), Den Haag: Boom juridisch 2024;
- E.L. Visser, *Customized interaction. How street-level practitioners, managers, and policymakers accomplish and challenge the provision of customized social services* (diss. Leiden), Deventer: Drukwerkdeal.nl 2024;
- L. Vermeij & L. Thijssen, *De leefwerelden van arm en rijk*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau 2024. ◀